

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK 1955. 4.

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI ÁLLANDÓ BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1955. LIX. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁN IMRE, BARÓTI DEZSŐ, ECKHARDT SÁNDOR, NAGY PÉTER, TOLNAI GÁBOR

FELELŐS SZERKESZTŐ:

TOLNAI GÁBOR

Az Irodalomtörténeti Közlemények 1955. LIX. évfolyama 4. számának munkatársai:

Eckhardt Sándor egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora, *Vargha Balázs*, az Irodalomtörténeti Társaság osztályvezetője, *Gergely Gergely* egyetemi adjunktus, *Dobossy László* egyetemi docens, *Stoll Béla* tudományos kutató, *Kiss Kornél* tanár (Esztergom), *Kiss Sándor* könyvtáros (Debrecen), *László József* levéltáros, *Vincze Géza* ny. tanár, *Fallenbüchl Zoltán* könyvtáros, *Fahidy József* újságíró, *Szauder József* egyetemi docens, az irodalomtudomány kandidátusa, *Kardos László* Kossuth díjas egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora, *Varga József* aspiráns, *Harsányi Zoltán* főiskolai adjunktus, *Szabó György* tudományos kutató.

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, V., PESTI BARNABÁS U. 1.

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:

KOMLOVSZKI TIBOR

Az Irodalomtörténeti Közlemények

évenként négy füzetben, kb. 30 nyomtatott íven jelenik meg. Előfizetési ára egy évre 40 forint.

Megrendelhető a Posta Központi Hírlapirodánál: Budapest, V., József nádor tér 1.

Bankszámla: 61,295. Előfizetés esetén az összeg rendeltetése pontosan feltüntetendő.

ECKHARDT SÁNDOR

BALASSI BÁLINT UTÓÉLETE

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM	
Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet	
Lelet. napló: _____	Lez.: 231
VI. B csoport: _____	szám.

Zrínyi Miklós — Gyöngyösi István — Radvánszky János — Illésházy István —
»Őszi harmat után«

I

Tudjuk, hogy Zrínyi Miklós könyvtárában megvoltak Balassi Bálint »fajtalán« énekei és feltehetjük, hogy Batthyány Ferenc özvegye, Poppel Éva révén kerültek oda, aki Zrínyi nevelőanyja volt, s akinek ura vőlegénykorában ezekből a versekből ragadott ki szép sorokat, sokszor egész darabokat, hogy német leveleibe beleszúrva udvaroljon velük.

Zrínyi olvasta is őket, és gyönyörködött bennük.

Klanciczay Tibor Zrínyi-könyve óta látjuk, mennyire fejében jártak Zrínyinek Balassi szerelmes versei, amikor saját szerelmes verseit írta (vö. 47—51. l.). Sőt Klanciczay még a *Szigeti Veszedelem*-ben is kimutatta egyik tavaszi énekének visszhangját (185. l.).

Ezt más, érzelmesebb természetű strófáiból is kivehetjük. Miközben hatalmas alkotásait írta, ezek az emlékképek többször is képzeletébe tolultak, ha valami költői helyzetet akart festeni.

Mikor Juranics elesik (IX. 73), egy gyönyörű Celia-vers képével él a költő:

Leesik Juranics, mint egy szép virágszál,
Két kegyetlen munkás nagy vassal lekaszáll,
Avagy ha tövéből kidül liliomszál,
Mely szép növéseben tavaszi mezőn áll.

Aligha írta volna így ezt a szakaszt Zrínyi, ha Balassi nem így festi a síró Celiát:

Mint szép liliomszál, ha félben metszve áll, fejtét földhez bocsátja,
Celya szép feje, úgy áll lefüggesztve, mert vagyon nagy bánatja.

Juranicsra alkalmazva kissé túl gyöngédnek érezzük a képet s ha ideje lett volna a gyorsan író Zrínyinek Balassi-émlékeitől szabadulni, talán kidöntött tölgyet, vagy leomló gyertyánt emlegetett volna...

Delimán idillje sajtászerű barokkos mitológiai díszletbe illeszkedik (XII. 2):

Úl vala egykoron harmatos hajnalban
Egy igen szép dombon és szellős árnyékban,
Eleiben tűnék Cupido haragban,
S ily haragos szókat beszéle magában:

Vagy (= vaj?) megkisebbedett-é az én hatalmam?
Hogy én ezt az embert megbírnya nem tudom,
Talán nem oly erős az én nyílám s íjam,
Mint mikor megbirta Márst én vitéz karom?

Itt Balassi három versének emléke járt Zrínyi agyában. Az első a vadászó Júlia képe (49, 4):

Hevült vala pedig Julia sokáig vadak után jártában,
Kikapcsolja azért hónál fejérb mellyét, hül szép szellőn árnyékban.

De Cupido is Balassi verseiből bukkan elő váratlanul :

Csak úgy véletlenül hát már előttem ül személye Cupidonak :

A szárnyas istenke bosszús monológja pedig mintha egyenesen az egyik Celia-versből volna átírva (78, 19—24) :

Gondolkodván rajta csak tétova hajta fejet Cupido szómon,
Monda : Szegény Márs-é gyámolod s nem más-é? Hát hol az én hatalmom?
Ketten csak ti vadatok, kik semmit sem adtok én bosszúállásomon?

Azelőtt is maga Márs meggondolhatta mint járt egyszer miattam,
Mikor kedve ellen merő meztelen mindennek látni hattam,
De az mint esmerem, nem gondoltok velem, de megmutatom magam!

Mikor Zrínyi egy galambbal repíti el a császárhoz írt utolsó üzenetét, egy ráró rácsap és tépdetni kezdi az ártatlan madarat (XIII, 99) :

De nem örüle sokat szabadságában,
Mert ráró mind ott kinn leste az magasban.
Utánna röpüle s elkapá az szárnyán
Kegyetlen körmével, örül szagatásán.

Ezt a vadászképet Zrínyi tapasztalásból is ismerhette, de miért élt akkor az *Aenigma* (12. sz.) szavaival?

Azonközben nagy sebesen egy keselő csalárdképpen
Rájok menvén az egyikét körme között az szebbikét
Elkapá, faggatá szegént, mint szeretőt kedve szerént:

Sőt azt hiszem, hogy Zrínyinél eredetileg »szagatásán« helyett »faggatásán« állott, mint Balassinál, s csak a másolók rontották el a szöveget. Ugyanaz történt különben Balassi szövegével is, valahányszor ezt a szót (faggat = tépdeti) használta : a másolók nem értették már, s ezért írtak »fogatá« és »fogatnak« alakokat.

Végül lehetetlen feltennünk, hogy a *Végek dicsérete*, a magyar vitézség himnusza nyomtalanul maradt volna a magyar hősiesség nagy eposzában. Itt már csak Zrínyit kell idéznem, Balassi megfelelő sorai mindenki emlékében csengenek (V. 34) :

Ez a hely s ez a vár légyen dicsőségünk,
Avagy madár gyomra mi koporsó helyünk,
Mindenképen emberek s vitézek legyünk,
Úgy marad meg örökkén az mi szép hírünk.

Itt is, úgy gondolom, szövegromlásból ered az »Avagy«. Balassinál tudvalevőleg ez áll : »Sok vad s madár gyomra gyakran koporsója vitézül holt testeknek . . . « Az »avagy«-nak Zrínyi szövegében nincs értelme : az eredetiben bizonyosan »A vad s madár gyomra« állott.

Alapi Gáspár felvonulásában (V. 48) is ott van a *Végek dicséretének* emléke (»Az párduckáppákkal, fényes sisakokkal, forgókkal szép mindenik«) :

Hát Alapi Gáspár négy ötven szablyával
Jün, van befödözve párducnak hátával,
Vitéz módra ékes szép darutollakkal,
Bővelkedik vitézséggel s okossággal.

Mindezt Zrínyi látta saját katonáin is, de Balassi mutatta meg, hogy a »fényes sok szép szerszám« és a »seregben tündöklő és fénlő frisseség« is van olyan költői téma, mint a Cupido perlekedése.

II

Köztudomású, hogy Wesselényi Ferenc nádor többször idézi Balassi Bálint szerelmes verseit levelezésében.

Kimutattam ennek okát: a nádor nagyanyja Wesselényi Ferencné Szárkándi Anna Balassi Celiájával azonos és így joggal feltehetjük, hogy a Wesselényi-családban is volt Balassi Bálint világi verseinek egy kézirata.

Érdemes tehát körülnézni, vajon e gyűjtemény körül nem virágzott ki valami újszerű költés? Itt talán nyomtalanul múlt volna el a nagy költő életműve? Hiszen a nádor környezetében is folydogált Hippokréné vize! Más szóval Gyöngyösi István látta-e Balassi szerelmes verseit?

A komornyik költő nagy termésének figyelmes olvasása meggyőzhet mindenkit arról, hogy nemcsak látta, de még inkább, mint nagy elődjénél, Zrínyinél, emlékében éltek ritmusai, képei. Gyöngyösit persze legjobban az kapta meg, amit fel tudott használni saját céljaira.

Az alexandriai iskola óta a görög istenek elvesztették félelmetes hatalmukat; az antológia verselői s utánuk a római költők, elsősorban a nagy rétor Ovidius, majd a humanisták úgy használják őket, mint valami negédeskedő színjáték, opera vagy balett szereplőit, esetleg mint elvont szimbólumokat.¹ Vénus, Pallás, Márs és főleg a szerelem röpke isten-kéje, Cupido ott járnak-kelenek a költők fantáziájában mint kényelmesen használható figurák, akik ezzel tudós színezetet adnak kifejezésüknek s lehetővé teszik, hogy minden nagyobb erőlködés nélkül »költői« nyelvre, »költői« világba tegyék át a földi eseményeket vagy erotikus érzéseiket.

Balassi saját korában nagy irodalmi esemény volt, amikor a magyar költői nyelv és formák megalkotója ezt a leहुított mitológiát saját érzésvilágára elsőnek alkalmazta és Losonczy Anna, majd Szárkándi Anna, tehát Júlia és Celia meghódítására írt verseit ezzel a humanista díszlettel ékesítette fel. Ez az, amit ő is »doctus«, vagyis tudós költésnek érez s amit hű tanítványa, Rimay János is kiemel, mint a Júlia-ciklus különös érdemét.

Tudjuk, hogy itt két történet folyik párhuzamosan: az egyik az ő mindjobban lángoló szívének drámai monológiája a rideg kegyes felé, mely a remény, az elragadtatás, a sóvárgás, az elkeseredettség különféle állomásain keresztül jut el egy bizonyos kétségbeesett lemondásig; a másik az a retorikai játék, mely a költő, Cupido és Vénus között folyik s az egész ciklus külső keretét szolgáltatja. Amazt csak igazi költő élheti át és fejezheti ki, emez elleshető és könnyen utánozható nemzetközi fogás.

Bár Gyöngyösi benne élt Ovidius retorikájában és mitológiájában, mégis Balassi olvasása közben jöhetett csak arra a gondolatra, hogy elbeszélő költeményeire is alkalmazza ezt a humanista mítoszt, melynek Balassinál a nápolyi epigrammaköltő, Angerianus volt a fő sugalmazója. Balassi Bálint udvarlásait ebbe a mitológiai játékba burkolja — Ovidiusnál ilyesmi nem fordul elő —, s így Gyöngyösi csak tőle vehette azt a gondolatot, hogy gazdájának, Wesselényi Ferencnek híres szerelmi kalandját, majd Kemény János házasságát ilyen felszereléssel verselje meg.²

Mint Zrínyi, Gyöngyösi is természetszerűleg ott emlékezik nagy elődjére, ahol a szerelem hatásának ábrázolásához fog.

Már a költemény alapgondolata és címe, a *Márssal társalkodó Murányi Vénus* is megtalálja előzményeit Balassinál. Mikor Celia-verseit megkezdi, Balassi is ebben a stílusban írja, hogy ő lengyel földre nem szerelmeskedni jött, mert hiszen ő végleg búcsút mondott a szerelemnek és íme: Cupido megint megsebezte. Ezért pörlekedik Cupidoval és ezért hívja Mársot, Diánát és Pallást segítségül, mintegy jelezve, hogy ő katonáskodni, esetleg a lengyel urakkal vadászni, továbbá tanulni, olvasni ment ki lengyel földre (77, 2):

Hozzám azért most láss, Márs, Diána, Pallás, most legyetek mellettem!

S később (78, 18):

Immár uram is más, Pallás és vitéz Márs, kik mentenek tüzedtül...:

De kénytelen engedni, mert »Se Márs Cupidonak nem árt vitézséggel, sem Pallás elmével úgy mint világbírónak«.

Az istenek és istennők allegorikus alkalmazását, bizonyos elbeszélő célzattal, ennél fogva Balassi Bálint hozta divatba. Közvetlen halála után Rimay János is egy ilyen mitológiai keretbe illeszti Balassi Bálint és Ferenc halálának történetét.

¹ Gyöngyösi Ovidius-utánzásairól részletesen írt Rupp Kornél, EPK. 1891, 361. A *Csalárd Cupidó*-ról ő mutatta ki, hogy az *Átvaltozások* VI. könyvéből ered.

² Gyöngyösi kiadója, Badics Ferenc, csakúgy mint Dézsi Balassival tette, Gyöngyösi nyakába varrt egy sor névtelentől származó ovidiusi ihletű szerzeményt. Semmi alapunk nincs ahhoz, hogy feltevéseit elfogadjuk. Alábbi fejtegetéseinkben csak a *Murányi Vénus*, *Kemény János*, és a *Csalárd Cupido* szerepelnek mint Gyöngyösi hiteles művei, ahol szerelemről esik szó. A *Chariclea*-ban Balassi-nyomokat nem találunk.

A gáláns stílust kedvelő Gyöngyösinek ez a kulissza pompásan megfelelt.
Cupido mindenkor fellép, akár Balassinál, valahányszor szerelemről szó esik: főleg, mikor a szerelem keletkezését kell ábrázolni. Gyöngyösi hősei is gerjednek, lángolnak, mert Cupido nyíla találta szívükön. Nem akarom kicsinyelni a római elégikusok, különösen Ovidius szerepét Gyöngyösi költői műveltségében, de magyar költőelődjét is sokszor kihallhatjuk ezekből a gáláns fikciókból. Gyöngyösi is leírja, mint Balassi (54. sz.) Cupidót (*Csalárd Cupido*, I. 23):

Füzetetett válla két felől tollakkal,
Tegez van oldalán; az rakva nyilakkal,
Világ nagyobb részét hódította azokkal
Kiket meg sért pedig, gyötri nagy kénokkal.

Balassi is »világbiró«-nak nevezi és számtalanszor leírja, persze mint a római elégia-írók, mint lövi nyílát szívébe, sőt külön költeményt is ír mindent lenyűgöző hatalmáról (19. sz.).

Ez utóbbi vers különben, úgy látszik, nagyon megkapta Gyöngyösit, mert a *Murányi Vénus* I. részében külön kitérésben foglalkozik Vénus hatalmával, antik példákkal illusztrálva azt. Mindhárom példája szerepel Balassinál, bár elismerjük, hogy Gyöngyösi, aki számtalanszor felhasználta az *Átváltozások* könyvét és Ovidius egyéb műveit, részletesebben adja elő ezeket a történeteket, ti. Dido és Aeneas, Demophoon és Phyllis, Jázon és Medea históriáját. És bár Balassi versének formája (12 + 12 + 12 + 13) némileg eltér Gyöngyösi négysarkú Sándor-verseitől, az olvasó határozottan érzi Balassi versének tükrözését.³

De lássuk a Cupido-játék részleteit.

A Csalárd Cupido szárnyas istenkéje a költőt szíven találja és Vénus ezért porlekedik vele, mint Balassi, mikor Júlia-ciklusát elkezdi (II. 90):

Ugy tettett, hogy sért-is már nyíla szívemben,
És tüzét-is mintha érezném mellyemben,
De az Isten asszony álván vele szemben,
Az fogja pártomat illy szoros igyemben.

Mondván: te vérszopó hamis szárnyas gyermek,
A'kitől származnak ezer veszedelmek...

Wesselényi is így esik szerelembe (I. 197):

Fel-teként, s-szemeit té-tova forgattya,
El-ijed, Cupidot hogy fejénél láttya,
Amaz-is nem késik, idegét meg-ránttya,
S-az választott nyilát szívében bocsáttya.

Mond: Ne fély, halálos ez sebed nem léssen,
Kévént dolgaiddban sótt jó véget téssen,
Groff Szécsi Mária szerelmében véssen,
Általa léss minden dolgod kévént részen.

Bár a Radvánszky-kódexből épp az a vers hiányzik, ahol Vénus »egy igen szép kegyest« ígér Balassinak (43. sz.) (nem lehetetlen, hogy a Wesselényi-féle kéziratban benne volt ez is), de Cupido más versében is megismétli ezt az ígéretet (42. és 60. sz.). Gyöngyösi mindenestre újra hivatkozik az ígéretre, csak úgy mint elődje; Wesselényi még levelében is emlegeti (II. 75):

Légyen úgy; és az mint Cupido tégedet
Nekem ígért, hozzám mutasd úgy kedvedet;
Hamaréb vettelek szívemben tégedet,
Hogy sem szemlélhettem kegyes személyedet.

Még a Cupido leírásának nemzetközi témája is felbukkan a *Murányi Vénusban*, mely kimutatásunk szerint két ízben is előfordul Balassi költésében: egyszer az ósminta

371.

³ Phyllis és Demophoon történetét mindkettő a II. heroidából ismerték; vö. Rupp K. EPK. 1891,

Propertius nyomán, egyszer meg Angerianus szellemében, a Dobó Jakab ellen írt énekben (vö. Irt. Közl. 1913, 420). Gyöngyösi így fogalmazza meg:

Azért szokták vakon írni az szerelmet,
Hogy nem tud ösmérni semmi veszedelmet;
Vadászi Pál ha ad vala engedelmet,
Ferencz-is vesztére talál vala vermet.

De ennek a humanista-barokkos díszletté, irodalmi játékká vált, antik mítosznak részletei is bizonyíthatólag sokszor Balassi költészetéből származnak.

Mikor Kemény János a Lónyai-lányokról elmélkedik, a görög-római istenasszonyok vonulnak fel isteni szépségük jellemzésére (I. 1. 15):

Ez három Nymphanak nézd-el nemességét,
Találd ezeknek ő benne szépségét,
Értékét Junonak, Pallás eszességét,
Helénát ajánló Vénusnak szépségét.

Losonczy Anna pedig szintén olyan isteni nő, hogy

Erkölcset Diána, elméjét Minerva, Merkurios beszédét
Mind ő neki adta... (44, 13)

A Krusith Ilonához írt versben (9. sz.) pedig azt állítja a költő, hogy szépségével felülmúlja Szép Helénát. Egy másik helyen pedig Angerianus nyomán a hét planétát képviselő istenekkel veti egybe a nagyasszonyt (61. sz.).

Széchy Mária szeret halászatni. Ez alkalmat ad a költőnek arra, hogy a vadász Diánával hasonlítgassa össze és azt állítsa, hogy ha Mária és Diána egyszerre kerül az ember szeme elé, összetévesztheti őket (II. 282):

Minémű Diána erdőn Vadászatban,
Hasonlónak lássad ezt az halászatban
S' mi választást tennél ez két ábrázatban,
Ha egyszer mind kettőt találnád utodban?

Csak azt, hogy Diána nyilat visel kézben,
Ez pedig hállóval halásztat az vízben,
Semmi más különbség nincs ez két szépségben,
Sőt győzi Mária majd az Deliségben.

Nem hiszem, hogy ez az erőltetett hasonlígtatás létrejött volna az angerianusi epigrammákból magyarított Balassi-vers nélkül (49. sz.), ahol a »tündérek egyike« nézi csodálkozva a vadászó Júliát:

Két Diána vagyon talám ez világon? Mely hasomló ez hozzá!
Diána módjára megersztve haja, kezében szép dárdája,
Könnnyű zöld ruhája, oldalán kezíjja, szép aranyas puzdrája.

Képe, keze, szeme, teteme, termete, olyan mint Diánának!

III

Gyöngyösi játékos fantáziáját legjobban Balassi két echós verse (62. és 72. sz.) kapta meg. Ez a műfaj, mely Ovidius *Átváltozásából* származik (III. 339—402) és Erázmus dialógusaiban is megtalálható, humanista költőknél, mint Ioannes Secundusnál is előfordul, de főleg az olasz pásztortéjátékokban volt divatos és Balassi is Castelletti *Amarilli-jéből* tanulta el és alkalmazta magyar nyelvre saját pásztordrámájában, a *Szép magyar comoediában*.⁴

⁴ Ovidiusra utalt Gyöngyösisel kapcsolatban Zlinszky Aladár, EPK. 1888, 289. Itt idézte Gyöngyösi echós versrészleteit, s az alábbiakon kívül még a *Chariklából* is egyet (X. r.). Bővebben veti össze a két költőt Rupp K. EPK. 1891, 386, de ő sem gondol Balassira, mint közvetítőre. Viszont Badics Ferenc Gyöngyösi-kiadásának jegyzeteiben (II. 396) már említi Balassit Gyöngyösi echós mintái között, de nem foglalkozik részletesebben viszonyukkal. Balassi pásztordrámájának igazi címéről vö. Irt. Közl. 1954, 417.

Kemény János szomorúan gondol tatár fogságában menyasszonyára, Lónyai Annára, Wesselényi István özvegyére (II. 6—16). Sójajtozik, mire Echo felel, mint Balassi »szép magyar comediá«-jában :

Midőn óhajt, hall jajt, ott egy kőszikláru,
Ez ki lén? mond ez: Én; ősmére szaváru.

Az Echo jelent meg, mellynek hívására
Könyökle ujjonnan a ház ablakára...

S ugyanúgy kapcsolódik a szerelmes válasza az Echo szavába :

S így szabad világot zárt napom nem ér. (Echo :) Ér.

Vajha érnel és szád igazat mondana,
Hogy innét valaki engem meg-oldana,
Azért nyelvem téged örökké áldana;
De ki volna az, ki meg-váltana? (Echo :) Anna

A válaszok, mint amott, szinte azonos rímekkel következnek, de mindenesetre ugyanúgy megnyugtadják a kétségbeesett szerelmezt, mint Credulust :

Talám benne-is meg-alutt az hűség? (Echo :) Ég.
De látom-é magát valaha, Istenem?
Vagy nála nélkül kell holtig sinlenem? (Echo :) Nem.

A Csalárd Cupido-ban újra megszólal Echo, s ugyanazzal a válasszal lepi meg a költőt (I. 40):

S mondom: itten vallyon a felelő ki lén?
Az Echo szól erre és azt mondgya: hogy Én.

Emlékeztetől hallgassuk meg Balassi Echoját (62. sz.):

Ki látta éltében, hogy így haljon vesszen, más mint én szerelmesén?
Echo: Én.

Vagy amikor Losonczy Anna nevét visszhangozza :

Igazán ki neve, kit jómnak felette lelkem oda kívánna?
Echo: Anna.

Ugyanígy a másik (72. sz.) echós versben :

Kérlek, mondd meg nevét, kit mint idyösségét bús lelkem úgy kívánna?
Echo: Anna.

És hogy ezt a *Colloquium octo viatorum*-ot bizonyosan ismerte Gyöngyösi, arról tanúsodik, hogy a Murányi Vénusban így írja körül Cupidót (II. 85):

Azért az *Vénusnak futosó fiára*,
S' annak győzhetetlen tüzére s-nyilára,
Az nagy szerelemnek erős hatalmára,
Kénszerítlek Vénusra-is ő magára...

Ez a Vénus »futosó fia« a Zsófia-rím kedvéért készült éppen Balassi echós versében (72, 18):

Ki az kire engem gyujtott (mond) ily igen *Vénus futosó fia*?
Echo: Sofia

Ebben a szakaszban egyébként a rímek: *attyafia ~ hijja ~ fia*. Gyöngyösinél a Csalárd Cupido-ban pedig (II. 88) ez az összeállítás:

Többet mondok vala, de az *Venus fia*
Csattogtatja szárnyát; penig kezében ija,
Felhúzó nyilával szívem bayra *hija*
Sőt ostromlya-is már, és erőssen vija.

IV

Ezek után nem lephet meg, ha megállapítjuk, hogy Balassi megkapó hasonlatai is mély nyomot hagytak Gyöngyösi költészetében.

Igy Széchy Mária, mikor Wesselényitől az első levelet kapja, meglepetésében tétovázik (II. 137):

Mint az uton-járó, mely útját téveszti,
Jár s-kel, magát erre s-amarra ereszti,
Hol im csapásra jut, azt megént el-veszti,
Ide s-tova bolyog, mig uttyát lelheti;

Akképen ujságán ez nem várt dolognak,
Mária szándéki sok képen forognak...

Wesselényinek pedig, mikor Murány alatt töpreng, mi módon fogjon a vár ostromához, Gyöngyösi a következőképpen ábrázolja lelki harcát (I. 111):

Mikor vad Boreas szeleit mustrállya,
S' erejét, Eurussal küszködven, próbállya:
Az mint ezek között tengeren az gállya,
Haboktul csapatván, helyét nem talállya;

Vagy mint jádzó-helyen labda fel-üttetvén,
Mig le-ereszkedik, mindenüt lesetvén,
Ha kézre kell, egyrül másakra veretvén
Ide s-tova ugrik, nyugtát nem lelhetvén:

Igy búsult elméje nagy háboruiban,
Hol egyre, hol másra tér gondolatiban...

Mindez nyilván Balassi egyik aránylag korai versének emléke (16. sz.):

Mint eltévedt ember két járt útra jutván
Nem tud melyikének indulni csapásán,
Megáll gondolkodván,
Igy én is nem tudok indulnom mely után.

Mert miképpen laptát mikor ketten jádzaak,
Tudod hogy egymásra ütök és hajitják,
Igy szívemet húzzák
Szerelem s bosszúság ide s tova vonszák.

.....

Elmém csak tévélyeg széllel kétségében,
Mint vasmacska nélkül gállya az tengerben,
Kormányeltörésben,
Nincsen remensége senki szerelmében.⁵

Gyöngyösi Kemény Jánosa feleségétől búcsúzva úgy érzi, mintha lelke szakadna ki testéből (III. 5. 89):

Mint ha most válna-el lelke a' testétül
Kemény-is olly kinzást vészen a szivétül,
Hogy el kell távozni leg-böcsösb kincsetül,
Édes Annájának kedves személyétül.

Balassi Losonczy Anna nevében írt énekében él ezzel a képpel, mely eléggé elterjedt aztán Balassi olvasói között (vö. kiadásomban I. 186):

⁵ A költemény alap gondolata Balassinál is Ovidiustól származik (vö. már Bartal Antal EPK. 1894, 755, ki Fasti V. 3-ra utal). A széltől hányt-vetett gállya képe Ovidiusból ered, de a többi kép Balassié. Az Ovidius-hatásról már írt Maurer Mihály EPK. 1895, 46.

Szinte mint hogy az test mikor az lélektül
Fáj, hogy eltávozik mint szeretőjítül,
Igy árva fejemtül
Az vált el, ki engem szeretett hű szivbül.

Kemény János tatár fogságában úgy van, mint az eleresztett, majd visszafogott sólyom, mikor előbb leveszik bilincseit, majd újra visszateszik (II. 8. 38):

Mint a, melly Sólyom láb szíjját le-fejtik,
Hogy tulajdon kényén járjon, el-eresztik,
Örül, de örömet megint búk követik
Ha ismét meg-fogván, a' kosárban vetik...

Gyöngyösinek bizonyára nem jutott volna eszébe ez a vadászéletből vett hasonlat ha a szerelmeitől szabaduló Balassi Bálint nem ösztönözte volna (34, 16):

Örülök, röpülök nemkülönben mint karul,
Kinek sárga lába lábszíjakbul szabadul...

A helyzet ugyan más, de a kép ugyanaz.

És bár Aeneas Sylvius retorikájának köszönheti Balassi is, hogy a szerelmi fogadkozásoknál a lehetetlenségek képeivel él, Gyöngyösi nyilván őt utánozza, mikor Wesselényi örökre megalapozott hírnevét akarja hiperbolikus stílusban jellemezni (III. 394):

Az fént⁶ néző hegyek eléb le-omolnak,
S alacson térségre mint mezők, hajolnak,
Eléb az le-csurgó vizek vissza-folynak,
S-azokbéli halak erdőkre oszolnak:

Mint emlékezete ennek el-enyészik...

Csák Borbála bizonygatja hasonlóan szerelmének örökkévalóságát (3, 34):

Én szerelmemnek mert akkor leszen vége, mikor a folyó vizek
Visszafolyók lesznek s mindenfelé hegyek árkokká lönni kezdenek...

Viszont egy Celia-ének visszhangját halljuk ki Széchy Mária szépségének ebből az ábrázolásából (II. 335):

Mert miként Phosphorus az haynal-emelő (= Vénus)
Az több Csillagoknál fényesebben kelő:
Vgy ez egyebeknél töb szépség viselő,
Minden állapottya szeretet-nevelő.

Celia mellett elhalványodnak a többi csillagok (81, 10):

Támadtakor napnak, mint holdnak csillagnak hogy enyiszik világa,
Úgy menyek-szüzeknek, mint az szép füveknek vesz szépsége virága,
Mihent közikben kél Celia, az kinél égnek nincs szebb csillaga.

A gyászoló Lónyai Anna szépsége is a már kialakított humanista képekben tűndöklök (I. 1. 46):

A piros klárisok, kik ajakán ültek,
Elébbi mosolygó színekben kékültek,
Orczáján a' Rózsák, kik minap örültek,
Szomorú csüggőnek s-hervadásra dültek,

Széchy Mária arca hasonlóan (II. 143):

Napkeleti klárist látnál ajakában,
S' rózsák mosolyognak gyenge orczájában.

⁶ Itt alighanem sajtóhibával van dolgunk: az eredetiben „fent” állhatott. Badics 1909. kritikai kiadása „fént”-et ír.

Balassinál Krusith Ilona arculata ilyen virágos és színes (9, 29):

Látván minapi napon hajad arany színő voltát,
Kaláris szabásu ajakid édes mosolygását,
Gyönyörű beszédednek hallám zengő szavát,
Álmétkodván csodálám te rózsaszínő orcádot.

Még sok egyéb Balassira emlékeztető apróság, fordulat űti meg az olvasó fülét Gyöngyösi olvasása közben. Így pl. Daedalus történetét elmesélve mondja a költő a Murányi Vénusban (III. 47), hogy azon töri fejét, »miképpen győzhesse tenger Morotváját«. A szó Balassiból került elő (66, 3):

Csudákat nevelő, gallyákat viselő nagy tenger morotvájja!

B. költészetében gyakori a tárgyak szimbolikus magyarázata a szerelmi ostrom szolgálatában. Mikor Széchy Mária egy kerek órát küld Wesselényinek, így kell érteni a küldemény jelentőségét (II. 274):

Kereged az óra, zománczos zöldege,
Nem ösmerni végét, oly egyenlősége:
Igy szakathatatlan szive nehézsége,
Az míg bé nem telik küldött reménsége.

Balassi egy gyűrűt küld hasonló szándékkal és magyarázattal kedvesének (11, 37):

Ezt megmondván neki, utolszor kérd erre,
Hogy miként az gyűrűt foglalták jól eszve,
Nincsen sohol vége,
Legyen így vég nélkül én hozzám szerelme.

V

A két ránk maradt vitézi ének varázsa is erősen megkapta Gyöngyösit. A *Borivők-nak való* tavaszi ének téltre kifordított visszhangját halljuk Kemény János téli tájában (III. 5. 43):

Nem tart a fűvellő már pányvás lovakot,
A' tél estállóra szorította azokat,
A' poros szénához kívánnak abrakot,
Hogy jól viselhessék mezőben urokat.

S Balassi (28, 10) a lovokról így ír:

Mert fáradság után füremedt tagokat
Szép harmatos fűvel hizlalod azokat,
Új erővel építvén üzéshez inokat.

Még nyilvánvalóbb a *Végek dicséretének* emléke ott, ahol Gyöngyösi Ovidius mintájára⁷ párhuzamba állítja a szerelmeseket és a végbeli katonákat, de Balassi képeinek színezésével:

Az vitézek dolga sok földet járni,
Kétes reménységgel szerencsáját várni,
Az puha életet kedvétül el-zárni,
Essőt, havat s-záport egyaránt próbálni,

Kétes szerencséje az szerelmesnek-is...

⁷ Vö. e helyvel kapcsolatban Rupp K. EPk. 1891, 389, aki a IX. elégiára utal. A hely Gyöngyösi-nél Murányi Vénus III. 4.

Vigyáz leseire az vitéz, s-strását ál,
Álom szemeire éjjel-is ritkán szál,
Kévánt próbájára ha mi módot talál,
Siet, s-nem tartya meg semmi veszély s-halál.

Az szerelmesnek-is ébredve kell lenni...

Éjjel üt az vitéz gyakran ellenségre,
S' véletlen csapása fordul nyereségre;
Tart az szerelmes-is sokszor setétségre,
Hogy nyilván ne kelyen dolga veszteségre.

Az vitézi dolog forgandó s-kétséges,
Néha hasznos, néha káros s-veszteséges;
Szerlem dolga-is nem mind nyereséges,
Ha most gyönyörköttet, volt eléb inséges.

Az vitézkezdőköt sok veszély rémíti,
Kezdett uttyokrul-is gyakran meg-téríti,
S' néha nem reméltet vezélyben keríti,
Meg-szabadulásra csak Isten segíti.

Ki visell több veszélt, mint az szerelmesek...

A rétori disszertációban benne van Balassi végvári vitézeinek »lese«, »strását állása«, hirtelen visszafordulása, a sok fáradtság, éjjelezés emlegetése stb. Így kerül be a végváriak dicsősége egy ovidiusi közhely kifejtésébe.

VI

Gyöngyösi rímelő készsége sok elismerésre talált az utókorban. De arra nem gondolt senki, hogy Balassiban keresse mesterét. Pedig bizonyos, hogy Balassi és talán Rimay verseinek ösztönzése nélkül Gyöngyösiben nem fejlődött volna ki ez a formakészség.

Íme egynéhány példa arra, mint térnek vissza Balassi rímei Gyöngyösínél.
Murányi Vénus (II. 312):

S-mivel hogy az Vénus tréfát örömet üz,
Mellyel táborában mulat sok gyenge szív,
Wesselénibenn-is nem nyukhatik az tűz,
Az valóságoshoz illy tréfa-szókot fűz.

A Júlia-versekben pedig olvassuk (59, 29):

Szivembéli, tűz, ágyamból felűz, házad fele indit...

Kemény János fogságában visszagondol a boldog időkre (II. 5, 48):

A' kedves orczárul örömmel szedett csók,
S azzal egyveledett szerelem nemző csók,
Más egy mással közlött sok örvendetes jók,
Kevés öröm után bánatra hanyatlók...

Kinek ne jutna eszébe B. B. legmélyebb ihletű verse, ahol visszagondol régi szerelmére (39. sz.):

Méznél édesb szép szók, örvendetes csókok!
Most emlékeztetnek elmúlt régi sok jók,
Melyekbe ezután már soha nem jutok.

A Celia-versek mesterien képzett rímeit halljuk más helyen (Kemény János II. 8. 36)

Bé fedett szivének de le-vonván kérgét
Találni az alatt sok gonosznak férgét,
Iritség, gyűlölség s' boszszuságnak mérgét
Áll vermek ásások s' practicák bővségét.

Nem véletlen, hogy B. B. is a féltékenységről elmélkedve találta ugyanezeket a rímeket (85, 4—6):

Átkozott gyanuság, kétséges boszuság, gyógyíthatatlan mérég,
Ahova te beférsz, onnan nehezen térsz, oda ragadsz mint kéreg,
Dühötöd mérgeddel, kit szerelem legel, a pokolbeli féreg!

Ugyancsak a Celia-versekből ered a *Csalárd Cupido* (II. 89) egyik rímfüzére: *kiált ~ talált ~ ellene ált ~ hoz rám halált*.

Balassinál ez így hangzik (83, 7—8):

Szerelmesétül vált nem csuda az halált hogyha fejére kéri,
Mert buában halál orvosságot talál, fájdalom végét éri...

Wesselényi szerelmes sóhajai között ott szerepel az a reménység, hogy az idő majd meghozza az eredményt. Ez az »idővel« motívum refrénszerűen ismétlődik Gyöngyösinél három szakaszon át (II. 200—202):

Amaz magos tornyok *üdüvel* épülnek,
Az kis Madarak-is *üdün* el-repülnek,
Idüvel az fene-vadak szelédülnek,
Jármokra vad tulkok *idüvel* kerülnek.

Idüvel az vizek árfjai áradnak,
Az magos kősziklák *üdüvel* szakadnak,
Idüvel az setét homályok haladnak,
Az kedves napok-is *üdüvel* viradnak.

Virágok *üdüvel* nyilnak az kertekben,
Idüvel olvadnak jegek az vizekben,
Nympháddal *üdüvel* lehetcz te-is szemben,
S vele együtt élhez *üdüvel* örömben.

Ez a belső refrén is Balassi ritmusa; ő szerelmének örök voltáról búgja el a világ mulandóságáról szóló melankolikus énekben (55. sz.):

Idüvel paloták, házak, erős várak, városok elromolnak,
Nagy erő, vasztagság, sok kincs, nagy gazdagság *idüvel* mind elmulnak,
Tavaszi szép rózsák, liliom, violák *idüvel* mind elhullnak;

Királi méltóság, tisztesség, nagy jószág *idüvel* mind elvesznek,
Nagy kövek hamuá s hamu kősziklává nagy *idüvel* lehetnek;
Jó hírnév, dicsőség, angyali nagy szépség *idüvel* porrá lesznek;

Még az föld is elagg, hegyek fogyatkoznak, *idüvel* tenger apad...:

Viszont egy másik énekben Gyöngyösi érvei is megjelennek (65, 10):

Szép sólymok, vad rárók, kiket madarászók tanítanak, viselnek,
Bánással, tartással, szóval, kiáltással szelidek, kézre jünek,
Az erős kősziklák hevétül az Napnak romolnak, repedeznek...

VII

Állítsuk össze, mint annak idején Batthyány Ferenc versidézetei alapján tettük: (EPK. 1943, 46. l.), milyen Balassi-énekek visszhangját hallottuk ki Gyöngyösi költeményeiből:

3. Csák Borbála nevére
9. Krusit Ilona nevére
11. Eregy édes gyűrőm, majd jutsz asszonyodhoz
16. Ó te csalárd világ, nyughatatlan elme...

22. Losonczy Anna nevére
28. In laudem temporis: Borivóknak való
34. Kiben örül, hogy megszabadult az szerelemtől
39. Méznél édesb szép szók...
42. Régi szerelmem nagy tüze...
44. Ez világgal bíró felséges Cupido...
45. Egy kegyes képében az gyászöltözetben...
48. Engemet régóta sokféle kénokban...
49. De Julia venante: A Julia vadászatáról
54. Az Dobó Jakab éneke ellen szerzett ének
55. Az ő szerelmének örök és maradandó voltáról.
59. Hogy nyerte el Julia a Cupido nyílát
60. Kiben morog Cupidóra...
62. Dialógus, kiben úton járván az versszerző beszél Echoval
65. Én édes szerelmem, egyetlenegy lelkem...
66. Ó nagy kerek kék ég, dicsőség, fényesség, csillagok palotája
68. Vitézek mi lehet ez széles föld felett...
72. Colloquium octo viatorum.
77. Kit csak azért mivel, hogy esmét nagy tűzzel...
78. Júlia szózatját, kerek ábrázatját Cupido úgy mutatja...
81. Coelia feredésének módját írja meg
83. Az szeretőjétől való elváltán kesereg
85. A maga ok nélkül való gyanuságában bankódik

Ebből az összeállításból az derül ki, hogy Gyöngyösinek kezében egy olyan Balassi-kézirat volt, ahol a nagy költő eddig ismert szerelmes versei valószínűleg mind együtt voltak. A Júlia-énekek előtti időből csak hét darab szerepel lajstromunkon: a reminiscenciák zöme azonban a Júlia-ciklusból való, összesen tizenhárom ének. A Celia-énekek öt darabbal szerepelnek.

Nagyon valószínű, hogy ez a kézirat azonos azzal, mely Wesselényi Ferenc nádor birtokában volt, s ahonnan Wesselényi három ízben idéz leveleiben (vö. Balassi B. összes művei II.). Ez a kézirat, mint kimutattam, Celiától, vagyis id. Wesselényi Ferencné sz. Szárkándi Annától, a nádor nagyanyjától származhatott át az unokára, akihez Balassi lengyelországi tartózkodása alatt intézte szép verseit (vö. kiadásomban I. 5). Alighanem gazdagabb lehetett, mint a Radvánszky-kódex, mert a nádor leveleiben két olyan versidézet is szerepel, melynek semmi nyoma nincs a kódexben. Így talán Gyöngyösi költeményeiben vannak olyan Balassi-reminiscenciák is, melyeket jelenlegi eszközeinkkel kimutatni nem tudunk.

A Júlia-ciklus túltengése érthető; itt kapta meg Gyöngyösit az a játékos mítosz, amit ő is alkalmaz kardforgató magyar hőseire. Vénus és Cupido, Pallas, Minerva és Mária segítségével helyezi át a magyar történelmi valóságot abba a galáns, képzeletbeli világba, ahol negédeskedni, bölkolni lehet és kell, mert attól kap »tudós« színezetet Murány ostromának és Kemény János viharos életének elbeszélése.

VIII

A többi kézirat sorsát is lehet követni. Rimay János kézirata ugyan elveszett, de ránk maradtak előszavai és Rimay verseiben számos visszhangja, mint azt Balassi-kiadásomban részletesen kimutattam.

A feltételezett erdélyi kézitról a *Vásárhelyi Daloskönyv* tanúskodik, melynek névtelen szerzői ékesen bizonyítják, hogy a kézirati hagyomány nem volt elegendő ahhoz, hogy a költő hírnevét biztosítsák. Ezekre áll Balassi panasza, mikor Rimaynak azt írja, hogy: »S nevetem azokat s búsulás nélkül nem szenvedhetem, akik akármí írásimot is elméjének csomós pórázára kötve sok ígéknek változtatásával (obruálván sensusit is) vesztegetik, fesletik, izetlentik« (vö. I. 381).

De a ma is kezünk közt levő kézirat, a Radvánszky-féle körülbelül ugyanazt termelte ki maga körül, amit a Zrínyi-féle, míg Zrínyi nevelőanyja, Poppel Éva vőlegénye kezében volt: udvarlásra használták fel, kibővítve, átírva, módosítva, a versejékből a szerző nevét »kikalapálva«, mint a kassai kiadás előzőírója, a rejtélyes SOLVIROGRAM írja.

A kézirat történetét Radvánszky Jánosig tudjuk visszavezetni, ki a XVII. század végén maga is írt szerelmes verseket. Ezekből már Thaly Kálmán is adott kostolót.⁸

⁸ Abafi-féle Figyelő 1876. I. 300 és Radvánszky Béla: Irt. Köz. 276.

Az eredetiek híján egyelőre be kell érünk Thaly Kálmán másolataival, melyeket sikerült az Orsz. Széchényi Könyvtárban megtalálnom (Fol. Hung. 1390; I—II). Rimay egyik szerelmes versén kívül a következő Balassi-énekek szerepelnek itt: Krisztina nevére (35. sz.), Mint sik mezőn csak egy szál fa (26. sz.), Ez világ sem köll már nékem (46. sz.), Ha ki akar látni két eleven kutat (57. sz.). Radvánszky sehol se mondja, hogy ezek Balassi versei, itt-ott változtat is a szövegen, sőt meg is tölti; Júlia neve helyébe pedig Máriáét teszi. A »Ha ki akar látni...« végén megtudjuk a szerzés körülményeit (Irt. Közl. 1904, 276).

Éneklé ezeket keserves kinjában
Egy megbusult ifju az Felső-Almásban,
Bű aratás tájban, kilenczvenhatodikban.

Felsőalmás Bát mellett van Hontban, akkorában Radvánszky-birtok volt. Önállóbb verseiben is, melyeket Radvánszky Béla adott ki (Irt. Közl. 1904, 269—285), hol itt, hol ott bukkan fel a birtokában levő kézirat olvasásának emléke, különösen az 1694-ről keltezett *Inventio poeticá*ban, ahol Vénusszal társalog a költő, miután vadászat közben lepihent egy forrás mellett:

Im jön nagy szertelen tegzesen, mesztelen kinzó fia mellette...

Felelősségre vonják, miért bujkál előlük. A vadász Diánával és a vadászással mentegőzik. Vénus erre ígér egy szűzet, kinél szebb nem lehet:

El küldém (Mutatja Cupidot) hatalmas kis nyilával,
Vet szikrát fészkiben, üt nyilat szűviben szokott tudományával:
Csak küvessed bátran, vigasztaltatsz ottan szived nyugodalmával.

A Krivánra küldi tehát:

Találsz ott egy limbát (?), merü szép kis nymphát, ezt rendeltem titkomban.

A költői tehetséget semmi sem pótolja. Hasztalan igyekeztek az epigonok »tudós« formában kifejezést adni szerelmi kalandjaiknak, mesterüket egyik sem érte utol.

IX

Még sokan sorakoznak a nagy költő nyomában, akik feltehetőleg csak kéziratokból ismerték nagy kortársuk vagy elődjük költészetét: Széchy Tamás, Nyéki Vörös Mátyás Vataj Ferenc, Ráday András, Madách Gáspár, Beniczky Péter, Amadé Antal. Az egy Vörös Mátyást kivéve, aki csak vallásos énekeivel tűnt fel, mind a szerelmes versek hatása alatt verseltek, udvaroltak.¹⁰

E versek között nem egy figyelemre méltó alkotás akad. De egyikük sem Őti meg annak a névtelen szerzőnek a mértékét, kinek költeményét már Balassi első kiadója, Nyéki Vörös Mátyás felvette gyűjteményébe, mint bizonytalan szerzőtől (*De incerto autore*) származó alkotást (Varjas-kiad. 73. vö. Balassi-kiad. 290). Innentől kezdve valamennyi Balassi-kiadásban szerepel.

A versfőkben nem a szerző neve, hanem ez a keresztény sztoikus szellemű jelmondat áll: »Ferendum et Sperandum«, vagyis: »Tűrj és remélj!« A szerzőről az utolsó szakaszban megtudjuk, hogy

Mikor az madarak fákon fészket raknak tavasszal zöld erdőben,
Béjárván sok földet, bujdosó fejemet meg nyugotám egy völgyben,
Ezeket így szerzém igyemet kesergém, az Ezer hat száz négyben.

Humanista műveltségű ember lehetett. A költeményben egy Homéroszból vett hasonlattal találkozunk, ami talán egyedülálló jelenség ebben a korban. Persze a költőnek nem kellett okvetlenül görögül tudnia, hiszen a XVI. században számos kétnyelvű Homérosz forgott közkézen.

¹⁰ Kiadásomban az egyes daraboknál idézem Balassi-reminiscenciáikat, de a névmutató segítségével könnyen felmérhető a hatás jelentősége.

Éktelen kösziklák mint fészkek úgy állnak, hazája Ulyssesnek,
Hosszú életével, jó szerencséjével tetszik lenni kedvesnek,
Midőn azt ohajtja, hogy csak füstöt lássa régi lakó helyének.

S hozzáteszi, hogy a repülő madarak, féelmes vadak messziről megtérnek szokott fészükre, barlangjukba,

Csak egyedül nekem nem szabad meg térnem örömöm hajlékában.

A nagy francia humanista költő, Du Bellay pontosan Homérosznak ezzel a helyével fejezi ki honvágyát, mikor mint nagybátyja titkára, a rideg, romlott Rómából visszavágyik a szelíd éghajlatú Anjouba :

Heureux qui comme Ulysse a fait un beau voyage . . .

És felsóhajt :

Quand reverrai-je, hélas, de mon petit village
Fumer la cheminée, et en quelle saison
Reverrai-je le clos de ma pauvre maison,
Qui m'est une province, et beaucoup davantage?¹¹

Az ismeretlen magyar költő szakasza tulajdonképpen két Homérosz-reminiscenciából alakult ki. Az egyik az Odysseia legelején van, s ez az, amire Du Bellay is emlékezik Pallas Athene meséli az isteneknek, hogy Kalypso mindenféle csábításokkal igyekszik lekötni a nála időző Odysseust, de az csak földjének felfelé szálló füstjét óhajtja látni és halálba vágyik :

»semper enim mollibus et dulcibus sermonibus demulcet, ut Ithacae obliviscatur ; verum Ulysses cupiens vel fumum exilientem suae terrae, mori cupit.«¹²

Ithaka szikláinak a képe pedig a XIII. énekből való, ahol megint Pallas Athene írja le a hazatért és földjét fel nem ismerő Odysseusnak a szigetet (i. h. 121. lap) : »equidem aspera et non equitabilis est, neque valde sterilis, neque lata est«, tehát rögös és lóval nem járható (föld) sem nagyon terméketlen, sem terjedelmes, viszont van benne búza, bor, marha, erdő, víz, eső, harmat . . .«

Persze Odysseus nagyon megőrül (gaudens sua patria, sicut ei dixit).

Majd a következő énekben (XIV.) elindul a kikötőből a meredek úton, az erdős hegygerincen keresztül :

»At hic ex portu ingressus est asperum iter, locum per sylvosum per iuga, ubi ei dixerat« . . .

Humanista műveltségén kívül a magyar vers több mindent elárul szerzőjéről:
Igen magas állású és gazdag úr lehetett :

Ez világi sok kincs, mellyben semmi jó nincs, mulhatik szerencsétül,
Tündöklő uraság, tisztbéli méltóság függ ennek erejétül,
Ha megszűnik kedve, küld idegen földre régi lakó helyétül.

Rólam vehet ebből, mint egy szép tükörből magának minden példát,
Mert az mint rám osztá, töllem ugy ebrántá, szerencse adományát,
Ki kedvemre éltem, kell immár követnem számkivetésnek kinnyát.

Azt is halljuk, hogy igen befolyásos ellenségei vannak :

Hatalmas emberek mindenütt üldöznek, ellenségem rám kiált,
Lesben megállanak fejemnek akarnak szerezni szörnyű halált.

A bujdosó szerző hatalmas ellenségei tehát egyenesen az életére törnek, feje vesztésére törekednek.

¹¹ Chamard, Du Bellay monográfusa is Homéroszra utal e helyvel kapcsolatban: *Histoire de la Pléiade* II. 241.

¹² Homeri Opera graeco-latina. Basileae. Haer. Nic. Brylingerii 1567, in-fol. I. 2. lap. Orsz. Széchényi Kt. Ant. 1456.

Ki lehetett ez a nagyon gazdag és magas tisztséget viselő úr, aki a fejvesztés büntetése elől rideg havasi tájakon bujdosik?

Iszonyú kősziklák, erdők, széles puszták fejemet lappangatták,
Idegen emberek engem elkerülnek, magok hozzám sem adgyák.

A záróstrófa kelte kezünkbe adja a titok nyitját. 1604-ben egyetlenegy magyar úr van, akire ezek az adatok ráillenek s ez Illésházy István, Liptó és Trencsén megye főispánja, királyi tanácsos és udvarmester, Szentgyörgy, Bazin, a morvai Hodolin és más várak ura, felesége, Pálffy Kata révén annak első ura, Krusith János roppant kincseinek örököse. Vagyonát már annakidején egy millió forintra becsülték.¹³ Ezt az igen vagyonos embert, ki éjjel-nappal birtokainak gyarapításán fáradozott és apróbb hasznokért meg nem telten cselekedetekre is képes volt, főbenjáró perbe keverték Rudolf emberei, nevezetesen Unverzagt bécsi kamarai tanácsos és Szuhay István egi püspök, a magyar kamara elnöke, mert Szentgyörgy és Bazin lakosait megakadályozta abban, hogy zálogjóságot képző váraik és városaik zálogösszegének lefizetésével szabad királyi városokká alakuljanak, s így a kincstár nagyobb összegtől elesett. Így fakadt Illésházy tagadó álláspontjából az abszolút uralkodói és a magyar feudális jogfelfogás harca, mely Illésházy vagyonának elkobzására vezetett, sőt az e célra alakított és Pozsonyban jogtalanul összehívott bíróság fejvesztésre is ítélte. Istvánffy Miklós nádori helytartó az ítélet szövegét jutalom reményében még meg is hamisította, Unverzagt és Szuhay pedig mohón rávetették magukat a menekülésre kényszerített Illésházy vagyonára, melyből még itthon hagyott feleségét is száműzték, lefoglalva és elkobozva egész hozományát, sőt ingóságait, kikergetve őt utolsó menedékéből is.

Illésházy tehát menekült. 1603. november 11-én már jelentik, hogy megugrott Bécsből ellenségei elől,¹⁴ előbb morvai várába, Hodolinba ment,¹⁵ majd magyar birtokaira futott, — nov. 19-én Illaváról ír —, aztán Lengyelországba szökik. Esterházy Farkas több szekéren 39 ezer tallért és sok ezüstneműt visz nagybátyja után Trencsénből. Végül is Krakóban telepedik meg s onnan, és Lanckrónából ostromolja kegyelemkérő leveleivel a császárt. Onnan levelez Bocskaiával is s végül a felkelőkhöz csatlakozva tér haza, miután Bocskai kincstárnokká és a dunamelléki megyék főkapitányává nevezte ki. Később ő közvetítette a békés megegyezést a fejedelem és a császár között. 1608-ban már nádorrá választják, s a következő évben meghal.

Nem ismerünk ebből a korból senkit, akire a *Ferendum et Sperandum* adatai úgy ráillenek, még csak megközelítő mértékben is, mint Illésházyra. Senki másról nem tudunk, aki 1604-ben nagy tisztjét, uraságát otthagya, kénytelen lett volna bujdosásra adni fejét, nehogy a hóhér bárdja alatt lehulljon.

De vajon a szerzés irodalmi feltételei megvannak-e?

Illésházy erős latin műveltséggel rendelkezett: Károlyi Árpád írja róla, hogy a *Corpus Juris* a kisujjában volt. Latin nyelvű levelei nagy számban találhatók az Illésházy-levéltárban¹⁶ és másutt. Humanista oktatását tehát korán megkapta s így érthetjük egyrészt az akrosztichon latin jelmondatát, másrészt a Homérosz-idézetet.

De Illésházy szerzősége mellett szól Balassi Bálint verseinek az a visszhangja is, melyet a költeményből kiérzünk. Illésházy szomszédja, bizalmas jó barátja volt a költőnek: Balassi neki írta meg lengyel földre való kibujdosásának legbensőbb okait (vö. Balassi-kiad. I. 410). Ő írja meg sógorának, Pálffy Miklósnak, hogy Balassi előtte fogadkozott, hogy Liptóújvárat a végsőkig kész tartani (uo. 411), és éppen ezért kíméletet ajánl erőszak helyett.

Mint jó barátjának, akinek megírta, hogy Losonczy Anna kosara miatt bujdosik el, Balassi bizonyára megküldötte időnkint verseit is. És valóban, a *Ferendum et Sperandum*-ból kihallatszik pl. az egyik Angerianus-epigrammából magyarított Júlia-ének emléke (55. sz.):

Nagy kövek hamuá s hamu kősziklává nagy idővel lehetnek . . .
Még az föld is elagg, hegyek fogyatkoznak, idővel tenger apad,
Az ég is béborul, fényes nap sötétül, mindennek vége szakad . . .

¹³ Illésházyról elsősorban Károlyi Árpád klasszikus művét kell elolvasni: *Illésházy István hűtlenségi pöre*. Bp. 1883.

¹⁴ Károlyi i. m. 117. 3. jegyzet. Sajnos Károlyi sem tud a szöveg részleteiről részletesebb adatokat. Sejtése szerint Mátyás főherceg segítette elő futását.

¹⁵ L. uo. 130.

¹⁶ Az Illésházy-levéltár előbb Körmenten, majd Keszthelyen volt, jelenleg az Orsz. Ltár-nak a Bazilika pincéjébe helyezett részlegében őrzik.

Illésháznál pedig :

Véget ér, elhitem (= bízom benne), az idő mindenben bánatnak vége szakad,
Nagy erős kösziklák idővel romolnak, s idővel Tenger apad,
Igy sok inségemnek számkivetésemnek idővel vége szakad.

A tavaszi ének (28. sz.) és egy Celia-vers (79. sz.) visszhangját halljuk viszont ebben a szakaszban :

Az Tél mikor mulik, víg Tavasz érkezik föld mindenektől ujul,
Levelekkel erdő, örvend az sík mező, virágokkal beborul,
Csak én szegény lélek, sirok és kesergék, mert örömem nem ujul.

»Ujul még az föld is mindenütt te föléd...«, írta Balassi. Az ismeretlen szerző példaként állítja oda magát a többi emberek elé :

*Rólam vehet ebből mint egy szép tükörből magának minden példát,
Mert az mint rám osztá töllem ugy el rántá szerencse adományát...*

És Balassi (34, 31) :

*Vehetnek ifjak, vének példát én rólam,
Én nagy szerelmemben menyí nyavalyát láttam...*

Illésházy buzgó protestáns volt. Lanckronból írt levelében így ír feleségének (1604. febr. 2) :

»Én hála istennek, az úristen kegyelmességéből nagyobb részből megbirtam ez nagy háborúságot, magam is immár jobb egészségben vagyok. Könyörgek az úristennek minden nap, hogy az ő szent lölykét el ne vögye töléd, szenvedhesd te is az urnak az ő akaratját békességgel és köröztyén szível, és adjon erőt egészséget budosásodhoz és munkádhoz ; ennél küsebb dolgok sem lesznek az ő szent akaratja nélkül. Panaszolkozhatnánk azért mi is mind Sz.-Jóbbal s mind Sz.-Dáviddal : ok nélkül megsokasodának az mi ellenségeink és íme mikor az úrban bizunk vala, tört vetének minekünk, kiben megfogának, megfosztának, megölének. Uram tekénts reánk, mert te benned biztunk ; ne bocsásd szájokra az mi ellenséginket, hogy ne emelkedjenek föl és ne ütközzönek meg mi bennünk azok is az kik az istent várják és ő szent fölségében bíznak.

Ennek meg költett lenni. Bizony sok könnyhullatással könyörgettem az úristennek ez két esztendőben, hogy ő szent fölsége megszabadítson ettől ; főképen Prágában éjjel is sok könyvem hullott ; de az úristen ugyan így akará ; miért? nem vagyunk méltók kérdeni ő szent felségétől ; legyen az ő szent akaratja, csak adjon nekünk szent lölyket és erőt hogy békességgel szenvedhessük az ő szent köröszttét és az mi szánkából ne fogyjon ki az ő szent nevének dicséreti, ölég kegyelmesség az úristentől az minekünk, nem hágy azért el bennünket, mindennapi könyeret parancsol és meg is fizet még az ötet nem félőknek az hamissáért ; hagyjuk reá az boszuállást. Ha meghaltunk volna, úgy is minden ide maradt volna, minden. Az úristen az mi kövésünket ha azoknak nem birta az kiknek mi gondoltuk, ki állhat ő szent fölsége ellen? Legyen az úr akaratja. Kérlek azért mint szerelmes atyámfia, most mutasd meg az büntetlen szenvedésedben, hogy igaz körösztyén vagy ; az ki bünén szenved, semmi szenvedés az ; de az ki büntelen szenved, az szép és jó.«¹⁷

Ugyanebben a hangnemben válaszol a katolikus Pálffy Kata is urának (Pozsony márc. 28), mikor már az udvar felől is kegyelemről kezdenek tárgyalni :

»Azertt, hiszem az Ur Istent, hogy immar jo állapotban hozza minden dolgunkatt, Azertt ha Isten az embereknek az eo kemeny keo zikla szüekett így megh lagyetotta hozzank, minden embereknek uelekedesek kiueoll, tehatt melto hogy mys mind az Isten eleott, smind az emberek eleott megh alazzuk magunkatt, es engedelmessek legywnk mind Fejedelmwnkheoz smind felebaratinkhoz, Az mint Z: Palis mongya, Hogy az ky az Feiedelemnek nem enged tehatt Istennek nem enged, Azertt ez eleo Istenert kerem kgt' hogy vakmerosegre uagy kemenszegré ne uegye kg'd magatt...«¹⁸

¹⁷ Idézi Károlyi, 209.

¹⁸ Illésházy-levéltár. Missiles.

Egyik *Memoriale*-jában pedig Pálffy Kata emlegeti ura irigy ellenségeit:

»Hogy ez a nagy halhatatlan büntetés az én Vramnak semmi gonozsagaertt nem eseott, mert sem Cziazart eo Felseget sem orszagat el nem arulta, sem Orzaganak teoruene ellen nem utofoott: sem kediglen Orzag teorueneuel nem bünteteteott megh. hanem cziaak egynehanyi iregi embereknek iregisegenek általa jutank ebbe ez nagy romlasba...«

A névtelen költemény is ebben a szolozsmás töredelmesség hangulatában készült:

Nem is kerülém el szentséges erkölccsel sok hzelkedő szavát,
Nem jutván eszemben, hogy Isten mindenben jelenti igasságát,
Az mint sok jóm után érzem immár nyilván Istenemnek ostarát.

De miért csudálom Isten dolgát? Tudom, hogy gonosz jóra fordul,
Vétkünket eltűri, de reánk is küldi büntetését ostarul,
Segítségét tőlünk rántja, ha nem térünk régi gonosságunkból.

Úgy én bűneimért Istenem engem sért, elhagyott, és megutált,
Hatalmas emberek mindenütt üldöznek, ellenségem rám kiált,
Lesben megállanak, fejemnek akarnak szerezni szörnyü halált.

Már-már öngyilkosságra gondol, de azt sem mívelheti, »mert elveszti lelkét Istennek haragja«.

Túrnóm hát jobb lészen, mert még elől vészen Istenem szent fiáért,
Bűnöm elfelejti, pokolra sem veti én lelkem, ki hozzá tért,
Noha kereszt által keservesen próbál fertelmes életemért.

Szenvedem békével, magamat is ezzel biztatom mindenekben,
Többet én megváltóm szenvedett jól tudom idvösségemért testben,
Nem egyedül vagyok földön ki nyomorgok, szenvedik ezt is többen.

A zsoldáros ihletből is kihalljuk olykor Balassi szavait:

Mindentül elváltam, egyedül maradtam, *barátim elhadtanak*...

A nagy költőelőd pedig a 27. zsoldár parafrázisában írja (88. sz.):

Engem már *barátim*, szüleim, rokonim
Elhattanak mint veszett embert.

S a reménység is ugyanúgy hangzik fel:

De miért csudálom Isten dolgát? tudom, hogy gonosz jóra fordul,
Vétkünket eltűri, de reánk is küldi büntetését ostarul...

Balassinál:

De a te jóvöltöd és ígérted sok jód, kit bűm után vígan adsz,
S az boldog élet s kegyelmességed, kit velem hittel váratsz,
Biztat nyavalyámban...

Ezzel persze nem akarom mondani, hogy ezúttal valami tehetségtelen epigon költeményével van dolgunk, hanem valakivel, akit az élet mélyen sújtott és költőmestere példájára egy egészen egyéni színezetű versbe sűrítette öregedő élete minden keserűségét és reménységét. Am Balassi példája nélkül nem igen jutott volna eszébe a magányosan bujdosó Illés-háznak, hogy versben könnyítsen zokogó lelkületén, mert Balassi volt az, aki az üldözött: égnék és bujdosásnak ezt a melankolikus hangulatát elsőnek érezte verseiben (pl. 52. sz.)

Bujdosom mint árva, idegen országba veszettül mint szarándok,
Ruhámban sötét színt, szívemben szörnyü kint viselek én, úgy gyászlok.

Ez a bujdosó költészet most már kötve van az új verses formához, a Balassi-strófiához, mely ekkor még csak tizenhat éves; ez az a ritmus, mely a magyar elégia kialakulásához alkalmas keretet nyújtott. Így a versben a szerző minden eredetisége ellenére szüntelen a nagy költőelőd epedő ritmusaira gondolunk. Így pl. Szilády Áron a zárószakasz dátumát későbbi változtatásnak vette és Balassi Bálint versei közé vette fel...

Mondottuk, hogy Illésházy költeménye először Ferenczffy—Nyéki Vörös Mátyás katolikus jellegű, Bécsben Balassi neve alatt kiadott énekeskönyvében jelent meg »De autore incerto« jelzéssel s ez az egyetlen vers, ahol odaírják, hogy »igen szép ének«. Szerintem a kiadók egészen jól tudták, hogy Illésházy versét adják ki, csak nem tartották szükségesnek vagy ildomosnak, hogy annak a protestáns főúrnak a nevét említsék meg, mint szerzőt egy ilyen panaszos ének élén, akit Rudolf rögtönzött bírósága vagyon- és fejevesztésre ítelt. Keserű emlékeket ébresztett volna egy ilyen közlés az olvasókban...

Azt sem tartom lehetetlennek, hogy a kiadók a verset Rimay János verseivel együtt kapták, kinek a nevét két kivétellel szintén elhallgatták a gyűjteményben. Rimay Illésházyval közvetlen jó viszonyban állott: Bocskai vele íratja hozzá címzett leveleit (kiadásomban 11., 13. és 14. sz.) és Rimay neki írja meg nevezetes leírását Bocskai utolsó napjairól, s így talán Rimay verseivel együtt került ez a remekbe készült költemény is Nyéki Vörös Mátyás és az udvari titkár, Ferenczffy Lőrinc birtokába.

Thaly Kálmán a Décsi-kódexből (MTA M. Cod. kis 8. r. 12) kiadott egy hosszabb politikai éneket (Századok 1871, 315), ahol az ismeretlen szerző »pártálláson fölülemelkedve« ... az önzéstelen hazafiság szózatának ad helyet; fölszólítja Bocskait és Bástat: béküljenek ki, ne dúlják harcaikkal a hazát, ne ontsanak keresztényen vért, ott a török, a közös ellen, arra törjenek inkább mindketten. Thaly hozzáteszi, hogy »mivelt, olvasott ember volt: mutatják a classica irodalomból merített példázatait, s gördülékeny, gyakorlott verselése«.

Azt hiszem, az előzőkből kiderül, ki volt ennek a hosszú versnek a szerzője, mely zabályszerű Balassi-strófában készült. Nézzük előbb a klasszikus reminiscenciákat:

4. Ulisses régenten tiz esztendeiglen járt tengőri hadakban,
Görög vitézökkel Trója mezejében sokat feküdt táborban;
Enni viaskodás, pártütés, támadás soha nem volt akorban.
5. Agamemnon *penig*¹⁹ Achillest kérleli, több hadat ne indítson,
Mört ekesperödött, száradt, s megepedött az mostani romláson:
De most azt kívánják, mindnyájan óhajtják, mönnél inkább dúlhasson!

A szerzőnek tehát Homérosz járt eszében: ezúttal az Iliász és az Odüsszeia egyszerre. Már ez a tény azt a gyanút kelti, hogy itt is Illésházy költeményével állunk szemben. Alább még egy klasszikus görög történetet kapunk:

15. Az egész Ázsia régön Efésumban éppite egy templomot,
Kiben nagy sok király rakattata czifra százhuszonkét oszlopot,
Az templom friss, ékös, egy asszon nehezen tartja föl egy rosz iffjat;
16. Azon igyeközik, azon mestörködik: hirét nevét öregbitse,
De nincsen jó módja, a várást meggyújtá: azonban hírükkel lőn,
Magukkal azt végezték: ki volt, ne hirdetnék, hirük nevük elveszne.²⁰
17. Így mast is nagy sokan, lásd, az papi urak, nagy hirt nevet keresnek,
Ily szép drága várást, Istennek egyházát fölégetni sietnek;
De mindön láttára az Isten haragja szálljon az ő fejükre.

A 20—22. szakaszban meg a krokodilusról tud egy antik mesét: egy kis állat meglesi és adott pillanatban a torkába ugrik és halálra marja. Így Róma csekély számú ellenesei is majd meggyőzik az Antikrisztust.

Ha az Ulyssesre vonatkozó egyéb Homérosz-idézetek már eleve összekapcsolják ezt a sajtáságos költeményt a *Ferendum et Sperandum*-mal, Illésházy szerzőségére vall a költemény politikai tendenciája is.²¹ Mert a hosszú vers nem csupán pápaellenes, ami elvégre más protestáns szerzőt is jellemezhetne, hanem egyenesen azzal a szándékkal íratott, hogy békét teremtsen Bocskai és Básta között.

¹⁹ A kódexben: Cherib, ami értelmetlen másolási hiba. Általában a másolat nem lehet hú, több helyen találkozunk romlással. Thaly kiadásába több hiba csúszott be.

²⁰ Itt is romlott a szöveg, »Egy asszon« csak Artemisre vonatkozhat, akinek a templomát Herostratos felgyújtotta, hogy hírnévre tegyen szert. Az utolsó sorban már Thaly jelzi, hogy »híre, neve« lenne a helyes szöveg. A szakasz első sorában is, a szótagszám tanúsága szerint, »hírnevét« állhatott.

²¹ Érdekes, hogy Rimay is hivatkozik (33, 21 és bevezetés) Ulyssesre, mint aki befogta fülét a sziréna és Circe szavára (így kell befogni fülünket a csábító gazdag katolikus egyház ellen), de mindez lehet Ovidiusi reminiscencia is (Met. XIV).

10. Vitézlő Bocskai, Bátya fegyverősi egymásra miért törtök?
Halhatatlan hírért fejedelm nekül de miért kardra keltök?
Míne(?) úr most nagyon, mindön úgy forgódjék, mindanni ellenségők.
11. Romlási hazánknak ujlton ujltnak, semmi békesség de nincs;
Valahol pártütés, ohajtás, kesergés: mind semmi ott az sok kincs,
Sőt mind életödet erős öröködet sokkal inkább akkor félt.

Károlyi Árpád részletesen megírja, hogy mielőtt nyíltan Bocskaihoz csatlakozott volna, Illésházy megkísérelte a két ellenfél, Bocskai és a császár kibékítését, amiben Mátyás főherceg is segítette volna. Így remélte, hogy kegyelmet nyer és jószágait visszakapja. Ez ügyben Cavrianihoz írt levelei 1604 végéről kezdődnek.²² De ezúttal is eleinte Szuhay püspök önző dühe gátolta meg közbelépése sikerét. Egyik levelében a török szövetségről is olvasunk, amire a költemény is céloz: »hogy ha neki a lázadókhöz lehetne mennie s a nagytekintélyű ecsedi Báthory Istvánnal beszélnie, hiszi, hogy a fölkelőket lecsendesítené, amennyiben még sem a törökkel nem szövetkeztek, sem magok közt nincsenek tisztában céljaik iránt.« Az Illésházy-levéltárban is olvasható több sajátkezű fogalmazvány, ahol Illésházy később, mikor már nyíltan Bocskai mellé állt, tisztázni próbálja magát az árulás vádjá ellen, ami természetesen kialakult a békitő szerepet kereső főúr ellen.

Hogy a török miatt kell összefogni a két ellenfélnek, azt a költeményben is olvashatjuk:

8. Halálos ellenség az török nemzetség, bár egymással ne víjnk,
Se Kassa vármögyét, se Nyitra vármögyét bátor ne ostromlanók:
Nándor-Fejérvárban, Buda, Egörvárban elég dolgot találánk!
9. Az farkas báránnyal pártütök juhokkal im lásd, mostan legelnek,
Török keresztyénnel, tatár magyar néppel egy táborban fekszenek:
Jól volna, bárányok, ha az éh farkasok végre meg nem önnének.

Tudjuk, milyen szerepe volt Szuhay egri püspöknek Illésházy elítéltetésében. Ezért hasonlítja »az papi urakat« Herostratoshoz, akik a haza felgyújtásával is hírnevet akarnak szerezni.

Nem hiszem, hogy lett volna még az öreg Illésházyn kívül valaki ebben az időben, aki a politikai hívatottság tudatában ilyen atyai hangon szólíthatta volna fel a szemben álló feleket:

27. Intlek mind két felől pártoló két részről, háborútok szálljon le!
Legyön egyességtök hitben szeretetben, egymásra ne törjétek,
Valljon s országunknak nyomorult hazánknak ebben haszna nagyon-e?
28. Bátya nyúts hitödet, Bocskai kezedet, hogy egymásra nem törtök,
Nagy jó gyözüdelmet éltig jó hirt nevet így inkább szörözhetök,
Hogynem nagy károkkal az körösztyén vérben mind ketten förtözzetök.
- Az ének az Úristenhez küldött kérésben végződik:
29. Ezöket Ur Isten kélek, kegyelmessen vigyed jó egyességre;
Mert ez nagy háborút mint vesszöt, koszorút csak te füzheted öszve,
Az te kis hajódat választott bárkádát tarts meg az sok szélvészben!

A költemény különben korántsem oly jó rímelésű mint a *Ferendum et Sperandum*, a belső rímek többször hiányoznak, míg amott csak egyszer, de érdekes, hogy a szöveg özik, mint Illésházy is sajátkezű leveleiben, míg a *Ferendum et Sperandum*, mely már Nyéki Vörös Mátyás kezén ment keresztül, nem nyújt özö alakokat.

A fenti verset tehát nyilván békitő akciója alátámasztására írta Illésházy és bizonyára több másolatban küldte haza ismerőseinek lengyel száműzetéséből. 1604 novembere és 1605 júniusa között írhatta, amikor aztán végleg Bocskai oldalára állott.²³

²² Vö. Károlyi i. m. 152.

²³ Köszönettel tartozom Klaniczay Tibornak, aki kéziratomat olvasva, a fenti versre figyelmeztetett.

Hogy Illésházy milyen bő forrást fakasztott versével, azt a bujdosó énekek további özönlése mutatja. Ezek mind a *Ferendum et Sperandum* hangnemében készültek és mivel ez az ének valamennyi Balassi—Rimay kiadásban újra meg újra megjelent s mivel ez volt a kötetben talán a legszubjektívebb tónusú, jobbára profán ihletű vers, a közönség tudatában a melankolikus bujdosás hangulatával öntötte el az egész Balassi-költészetet.

Kimutathatólag ez a vers termelte ki a névtelen közköltés legszebb darabját is, ahol a híres »Őszi harmat után« szakasz szerepel.

Már másutt rámutattam arra, hogy ennek a nép között ponyvatermékként is elterjedt énekek az eleje (»Boldogtalan vagyok« stb.) csak később, a XVII. század vége felé csatlakozott a szerelmes búcsújához és eredetileg valami öreg ember panasza volt, akit környezete súlyos munkára fogott be. (Balassi-kiad. I. 280). De más részek meg a *Ferendum et Sperandum* egyenes folytatásai:

Én szemeim sírván, könnyeim csordulván, néznek csak keservesen
olvassuk az 1770. kiadásban. És Illésházynái:

Mulnak ohaytásim, noha most könyveim szemeimből csordulnak...

Másutt:

Mind búval, ennyivel, vagy ennél is többel, ifjúságom mint éljem?
Jobb lesz a darvakkal, vagy más madarakkal, ősszel búcsúmat vennem,
Mennem olly országra, hol iryígyim soha nem szólhatnak ellenem.

Illésházy pedig:

Repülő madarak, ha ősszel távoznak, megjönnek ismét Nyárban...

Itt sem annyira a szó szerinti szöveg, mint az általános hangulat, mely az egész költeményt végső formájában eltölti, megy vissza Illésházra és végső fokon Balassira.

Téves volna ezt az éneket egyedül erre a forrásra visszavezetni. A költemény a valóságban vándorversekből, röpke gondolatokból, stereotíp fordulatokból állt össze a két évszázad folyamán Balassi hálhatatlan ritmusának öntőformájában. Hallgassuk például a Vásárhelyi Daloskönyvnek ezt az énekét (III.):²⁴

El kell mennem, nines mit tennem, édesem,
Kín úgy búsul, csak meg nem hasad szívem,
Valyon s mikor leszen hozzád térésem?
Isten hozzád legyen immár, édesem.
Nem t'om, mikor látnak immár szemeim...

S a népénekekben:

Szívem Isten hozzád, megbocsáss ha szolgád, vétett ő beszédében,
Mert noha nehezen, de tőled elmegyem, ki téged szán szívében,
Lesz-é véled szemben, láthadd-é e testben? maga tudja az Isten.

Talán még közelebb áll ehhez a szakaszhoz egy másik, 1672-ből keltezett ének (XIII):

Én is azért mostan szép alázatosan tőled búcsúmat veszem:
Megbocsáss édesem, hogyha mit vétettem szívem, gyönyörűségem:
Adja az úr Isten, rövid idő múlva lássalak egésségben.

Ugyanez a formula, más változatban (XLI):

Bizonyos okokért kellették én nekem szeretőmet elhadnom,
Sok irygyem miatt nem leheté tovább vélle szemben lehetnem;
Oh én édes lelkem, hogy nem lehet tovább te veled multságom!

Megbocsáss édesem, neked ha vétettem, Istenemnek ajánllak,
Végső bucsuzásom, tőled elválásom ez lesz, ha nem láthatlak;
Adja az úr Isten, élhesd szerelmesen világi életedet.

²⁴ A *Vásárhelyi Daloskönyv*-ben előforduló Balassi-reminiscenciákról részletesen írt Imre Ilma diszertációjában: *Balassi Bálint hatása a XVII. század névtelen költőire*. Budapest 1930.

Itt az »irigyek« is felbukkannak, mint amott, miattuk kell az énekesnek bujdosásra adnia fejét.

S hogy az általam Illésháznak tulajdonított ének mennyire élt még ekkor a köz-tudatban, idézzük a Daloskönyv egy másik darabját (LXXIX):

Jaj nekem szegénnek, idegen legénnek, ki most útra indulok ;
Idegen helyeken, szokatlan völgyeken csak egyedül bujdosok ;
Lelkem asszonkámna friss palotájának még csak füstöt sem láthatom.

Nehéz megállapítani, hogy az *Őszi harmat után* búbájos versszaka előbb keletkezett-e, mint a *Vásárhelyi Daloskönyv* egyik darabja, ahol a szakasz rímei már felbukkannak (LXXXIX):

Búkkal emésztő szomorú tél
Elmúl, fujdogál az szép szél,
Kivel ember lelke repesve él...

Mindebből látható, mi köze Balassinak ehhez a gyönyörű énekhez. Nem tőle való ugyan, de az a búcsúzó és bujdosó elégikus hangulat, mely előmlik rajta az Illésházy versén keresztül, végső fokon az ő költészetében gyökerezik. Viszont érezhetően közköltési termék. Az ihlető élmény közelebbi megjelölése, részletezése teljesen hiányzik belőle és mint láttuk, különféle elemekből tevődött össze. Harmonikus, de nem olyan tisztán egyéni jellegű termék, mint amilyen Balassi minden világi verse.

Az *Őszi harmat után* Balassi utóéletének, századokra szóló hatásának legszebb gyümölcse.

Ha mindehhez hozzávesszük, hogy még életében alakulóban volt körülötte egy egész irodalmi iskola, melyről ő maga beszél egyik echós versében és némi keserűséggel Rimay-hoz írt levelében, és ha elgondoljuk, hogy vallásos énekeit valamennyi felekezeti versengve nyomtatta le kegyes célzatú gyűjteményeiben: Pázmánytól kezdve, az unitáriusokon és a reformátusokon át Nyéki Vörös Mátyás kanonokig, aki a legteljesebb, bár félrevezető összeállításban biztosította kétszáz évre hírnevét, akkor elmondhatjuk, hogy a zseni keresztültört minden akadályon és átviláglik a tudatlanság sűrű bozótján. Balassi nem törődött avval, versei megjelennek-e vagy nem, ő csak írásban küldözte őket hol udvarlás, hol baráti jóindulat, esetleg vagyoni előny szerzése céljából, de tudatában volt tehetségének és annak, hogy ha már a katonai pályán nem érvényesülhetett, örök nevet szerzett magának és a magyarságnak, mert a nemzeti nyelvet a reneszánsz nagy lendületének szolgálatába állította, mint ezt Rimayn keresztül megőrzött nyilatkozata tanúsítja. Balassi tehetsége tehát még az írott irodalom korszakában is érvényesült, szinte kapkodták énekeit. Fájdalmas, hogy hatása a néphez csak elkésve érkezett el, bár oda is elérkezett, hiszen az *Őszi harmat után* változatait még Kálmány Lajos a Szeged környéki pásztoroktól gyűjtötte össze, míg napjainkban a Kiskunságban jegyezték fel dallamát: nyilván a XVIII. századi ponyvanyomatok is segítették a szöveg és vele együtt a dallam fennmaradását.